

Η δημοκρατία στην Ανατολική Ευρώπη*

Christian Bidegaray**

Περίληψη

Η αντίληψη της γραμμικής μετάβασης των κρατών της ανατολικής Ευρώπης στη δημοκρατία είναι σαφώς αμφισβητήσιμη, τόσο θεωρητικά, όσο και πρακτικά. Θα ήταν προτιμότερο να μιλάμε για «ανατροπές» όταν αναφερόμαστε στην εξέλιξη των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, επειδή φαίνεται πως δεν θα επιτευχθεί εύκολα η πραγμάτωση του δημοκρατικού ιδανικού στις χώρες αυτές.

1993: Ο δυτικοευρωπαίος αναγνώστης δεν τολμά να ανοίξει την εφημερίδα του. Δεν βλέπει τίποτε άλλο από σφαγές μεταξύ εθνών, δεν διαβάζει παρά για τον πόλεμο στα Βαλκάνια, για στρατιωτικές ανταρσίες, για τη δυναμική επιστροφή των κομμουνιστών και το νέο δικαίωμα περί ανάμειξης της διεθνούς κοινότητας στα εσωτερικά μιας χώρας. Είναι να μην εντυπωσιάζεσαι κανείς όταν οι μεγάλες ελπίδες που γέννησε η πτώση του τείχους του Βερολίνου και της Σοβιετικής Ρωσίας έχουν εξαφανισθεί, για να δώσουν τη θέση τους στην επιστροφή του απωθημένου και στον φυλετικό και εθνικιστικό παροξυσμό; Σε τόσο λίγο χρονικό διάστημα διανύθηκε ένας τεράστιος δρόμος που οδήγησε από την ευφορία της, επιτέλους, αποκτηθείσας ελευθερίας, στις απογοητεύσεις της άλλης μέρας. Ο σοσιαλισμός αποδείχτηκε «ο πιο μακρύς δρόμος από τον καπιταλισμό στον καπιταλισμό», έτσι που το σημείο άφιξης καταλήγει να υπερασπιζόμαστε την άποψη

---

* Αναδημοσίευση από το περιοδικό *Pouvoirs*, No 65, Απρίλιος 1993, σελ. 129-144.

** Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Νίκαιας (Γαλλία).

ότι η Ανατολή πέρασε από τον ολοκληρωτισμό στη δημοκρατία; Δεν είμασταν μεθυσμένοι με λέξεις και ψευδαισθήσεις όταν χαρακτηρίζαμε τις αλλαγές στην Ανατολή ως «μετάβαση στη δημοκρατία»;

Στη δεκαετία του 1980 είχαμε την κατάρρευση των παλαιών δικτατοριών του αυταρχικού εκσυγχρονισμού και τη στερέρωση του πλουραλισμού και του φιλελεύθερου συνταγματικού κράτους στην Ευρώπη (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία), καθώς και στη Λατινική Αμερική (Χιλή, Αργεντινή, Βραζιλία). Μια ανάλογη εξέλιξη φάνηκε να διαγράφεται στην Αφρική (Γκάνα, Καμερούν, Κένυα κ.λπ.). Ως μαθητευόμενος μάγος που πάσχιζε να ελευθερωθεί από τα περιφερειακά προβλήματα για να ασχοληθεί καλύτερα με τα εσωτερικά, επιχειρώντας να αλλάξει τα πάντα για να μην αλλάξει τίποτε, ο Γκορμπατσώφ προκάλεσε μια αναπόδραστη δυναμική αποδιάρθρωσης του κομμουνιστικού κόσμου. Από τη στιγμή που κατέρρευσε η φυλακή των λαών, φάνηκε ότι το δυτικό δημοκρατικό μοντέλο μπορούσε να γενικευθεί.

Το 1989 ο κόσμος εκστασιάζονταν με την οικοδόμηση του σοσιαλιστικού κράτους δικαίου και με την ιδέα του «κοινού ευρωπαϊκού σπιτιού», ενώ ο τύπος εξυμνούσε διθυραμβικά τη δημοκρατία και τις νέες ελευθερίες. Μόλις τρία χρόνια μετά ο απολογισμός είναι τελείως διαφορετικός: αναταραχές, στερήσεις, κρίσεις, εμφύλιοι πόλεμοι σκοτεινιάζουν τον ορίζοντα... Η θεωρία του ντόμινο που επιστρατεύθηκε για να εξηγήσει τη διάδοση της δημοκρατικής ιδέας φαίνεται πως πρέπει να αναθεωρήσει ριζικά τις θέσεις της. Με τη χρονική απόσταση που μας χωρίζει σήμερα, είναι φανερό ότι δεν μπορούμε να αποδεχθούμε την ιδέα της μετάβασης στη δημοκρατία που υιοθέτησαν αβασάνιστα ο δυτικός κόσμος και οι πρώην κομμουνιστικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Μια βαθύτερη μελέτη αποδεικνύει ότι η αντίληψη αυτή είναι εννοιολογικά επικίνδυνη, διότι υπαινίσσεται την ιδέα μιας γραμμικής ιστορικής εξέλιξης, που είναι σαφώς αμφισβητήσιμη. Καταρχήν, η πρακτική της εφαρμογή είναι προφανώς αρκετά αβέβαιη, δεδομένου ότι τίποτε δεν εγγυάται πως οι κανόνες της δημοκρατικής διαπραγμάτευσης θα λειτουργήσουν σε κοινωνίες διηρημένες από τον παροξυσμό του εθνικισμού και τις άθλιες οικονομικές συνθήκες. Αντίθετα, η μετάβαση στη δημοκρατία, αντί να δημιουργήσει την πολυαρχική δημοκρατία των «εταίρων-αντιπάλων», αποδεικνύεται στην πράξη δυσεφάρμοστη, με κίνδυνο να μεταπέσει στο λαϊκισμό ή και στον αυταρχισμό των φυλών.

Η έννοια της μετάβασης είναι λοιπόν διφορούμενη και αναλυ-

τικά ακατάλληλη, συνεπώς θα ήταν προτιμότερο να μιλάμε με πιά ουδέτερο τρόπο για ανατροπές (1). Σε ό,τι αφορά την εξέλιξη των συγκεκριμένων εμπειριών των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, δεν φαίνεται να οδεύουμε προς την πραγμάτωση του δημοκρατικού ιδανικού αλλά, αντίθετα, προς μια νέα βαρβαρότητα (2).

1. Μια διφορούμενη έννοια: μετάβαση ή ανατροπές;

Με την πτώση του τείχους του Βερολίνου και την επιτάχυνση των γεγονότων στην ανατολική Ευρώπη, ο κομμουνισμός έπαψε να υπάρχει και η ανθρωπότητα εισήλθε σε μια νέα εποχή, στην εποχή του «τέλους της ιστορίας»¹. Αν πιστέψουμε τον δυτικό τύπο, η κατάρρευση του τείχους του Βερολίνου καθιστά πλέον αβάσιμη τη δυνατότητα εναλλακτικής επιλογής ανάμεσα σε «δύο δημοκρατίες»². Η μοναδική δημοκρατία που φέρει άξια το όνομα αυτό, είναι η «πολυαρχία» του R. Dahl, ή η «πλουραλιστική συνταγματική δημοκρατία» του R. Aron³.

Θα περίμενε κανείς ότι τα επιτέλους διαφωτισθέντα και μέχρι πρότινος «σοσιαλιστικά» ή «κομμουνιστικά» ευρωπαϊκά καθεστώτα θα συντάσσονταν με τη δυτική αντίληψη της μετριοπαθούς διακυβέρνησης και θα βρίσκονταν, σε διαφορετικό βαθμό το καθένα, στη φάση της μετάβασης στη δημοκρατία. Τα ευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα θα μπορούσαν έτσι να κινηθούν προς ένα και μοναδικό ιδανικό, εντασσόμενα στο γραμμικό σχήμα της θεωρίας της ανάπτυξης (developmentalism) και καταλαμβάνοντας μια διαφορετική θέση στην κλίμακα των σταδίων της.

Αν και η έννοια της μετάβασης είναι γενικά αποδεκτή και χρησιμοποιείται ευρύτατα, στην πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από μια αμφισημία, διότι περικλείει υπό τον ίδιο όρο καταστάσεις πολύ διαφορετικές μεταξύ τους και υποδηλώνει ότι ο δρόμος προς τη δημοκρατία είναι απαραίτητα δημοκρατικός. Το γεγονός αυτό θέτει, συνεπώς, δύο ερωτήματα: πρώτον, μπορούμε να μιλήσουμε για μετάβαση; και δεύτερον, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η διαδικασία αυτή είναι αναγκαία δημοκρατική;

α. Μπορούμε να μιλάμε για μετάβαση;

Η κατάρρευση του κομμουνισμού στην Ανατολή επαναδραστηριοποίησε τις σχετικές με τη «μετάβαση στη δημοκρατία» θεωρητικές επεξεργασίες που είδαν το φως στη δεκαετία του

1970. Την περίοδο αυτή, η Λατινική Αμερική υπήρξε θύμα διαφόρων μορφών αυταρχισμού («γραφειοκρατικών», «νεο-μπισμαρικών», «νεο-βοναπαρτικών», κ.λπ.), ενώ η νότια Ευρώπη μόλις είχε ελευθερωθεί από τις δικτατορίες της. Μετά από μια περίοδο αστάθειας και λίγο-πολύ βαθιών ανακατατάξεων, η Ισπανία, η Ελλάδα και η Πορτογαλία επέλεξαν το πλουραλιστικό μοντέλο με πολυκομματισμό, ελεύθερες εκλογές και συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, υιοθετώντας τις αρχές και τις πρακτικές της δημοκρατικής κοινωνίας. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι μεταβολές στην ανατολική Ευρώπη εγγράφονται στο ίδιο σχήμα «μετάβασης στη δημοκρατία» με εκείνο των χωρών του Νότου; Είναι σαφές ότι, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, υπάρχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά, υπάρχουν όμως ταυτόχρονα και σημαντικές διαφορές.

Οι «λαϊκές» δημοκρατίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» έχουν, αναμφίβολα, κοινές καταβολές που ανάγονται στους «σοσιαλιστικούς» θεσμούς τους, στον μονοκομματισμό, τις σχέσεις εξάρτησης από τον «μεγάλο αδελφό», τη γεωπολιτική αλληλεγγύη κ.λπ. Εντούτοις, τα χαρακτηριστικά αυτά είναι σε μεγάλο βαθμό τεχνητά, με αποτέλεσμα να αποκρύβουν τις ιδιαιτερότητες της κάθε ξεχωριστής περίπτωσης και να καθιστούν δύσκολη τη χρήση της έννοιας της μετάβασης σε καταστάσεις που πολλές φορές είναι ριζικά ανόμοιες. Είναι λοιπόν αναγκαίο να αναλυθούν σε βάθος και να αποσαφινιστούν αυτές οι διαφοροποιήσεις.

Στηριζόμενοι στις εργασίες του Richard Merritt, μπορούμε να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στα φαινόμενα που απορρέουν από την «αλλαγή» και στα φαινόμενα που συνδέονται με το «ριζικό μετασχηματισμό», διερευνώντας ταυτόχρονα το ρόλο των ελίτ στις διαδικασίες αυτές⁴. Από αυτή τη σκοπιά, οι εργασίες του Gianfranco Pasquino και του Samuel Huntington είναι διαφωτιστικές σχετικά με το ρόλο που διαδραματίζουν οι άνθρωποι-κλειδιά (ο «εκσυγχρονιστής μονάρχης», ο «άνθρωπος της αλλαγής»), οι οποίοι σε μια δεδομένη στιγμή ενσαρκώνουν τη μεταβολή⁵. Χαρακτηριστικές προσωπικότητες όπως ο Lech Walesa ή ο Vaclav Havel ενισχύουν αυτή την υπόθεση. Άλλοι ερευνητές όπως ο Carlos Huneeus⁶ υπογράμμισαν τη σημασία των ιδρυτικών συμμαχιών που προωθούν την πτώση του παλαιού και την ανάδυση ενός νέου συστήματος. Έναν τέτοιο ρόλο έπαιξαν η «Αλληλεγγύη» στην Πολωνία, το «Πατριωτικό Forum», στην Τσεχοσλοβακία, το «Neues Forum» στην Ανατολική Γερμανία και το «Μέτωπο εθνικής σωτηρίας» στη Ρουμανία.

Η οικονομία αποτελεί εξίσου σημαντικό πεδίο έρευνας, προ-

κειμένου να διακριθωθεί η συμβολή κάποιων οικονομικών διεργασιών στην έναρξη της μεταβατικής διαδικασίας. Όμως, αντίθετα με τις ντετερμινιστικές αντιλήψεις των θεωρητικών της ανάπτυξης, δεν φαίνεται να υπάρχει εδώ άμεση σχέση ανάμεσα στις οικονομικές εξελίξεις και στη μετάβαση στη δημοκρατία. Σχετικά με το ρόλο της οικονομίας, ο R. Dahl επισημαίνει ότι «τα γεγονότα δεν αποδεικνύουν ότι ένα υψηλό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης είναι αναγκαία και επαρκής προϋπόθεση για τη θεσμοποίηση μιας ανταγωνιστικής πολιτικής αντιπαράθεσης, ούτε η ύπαρξη πολιτικού ανταγωνισμού είναι αναγκαία και επαρκής προϋπόθεση για την επίτευξη μιας κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης»⁷. Οι περιπτώσεις της Ισπανίας, της Ελλάδας και της Πορτογαλίας, αποτελούν απόδειξη αυτής της διαπίστωσης. Σχετικά με την ανατολική Ευρώπη, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η οικοδόμηση της δημοκρατίας είναι ακόμα δυνατή, με την προϋπόθεση ότι η καλλιέργεια μιας πολιτικής κουλτούρας θα αποτελέσει ικανό αντίβαρο στις δυσχέρειες που προκαλεί η οικονομική δυσπραγία.

Το ερώτημα που τίθεται στο σημείο αυτό είναι αν είναι δυνατή η εξοικείωση με μια συμμετοχική κουλτούρα λαών, οι οποίοι δεν γνώρισαν σχεδόν καθόλου τη δημοκρατική πλουραστική ζωή. Η εμπειρία των χωρών του νότου αποδεικνύει πως κάτι τέτοιο δεν είναι αδύνατο, δεδομένου ότι ο αυταρχισμός και η αστάθεια στην Ιβηρική χερσόνησο ή οι εξωτερικές επεμβάσεις στην Ελλάδα, δεν υπήρξαν αποφασιστικά εμπόδια για την εκκόλαψη της πλουραλιστικής δημοκρατίας. Γιατί λοιπόν να μην ισχύσει το ίδιο, τουλάχιστον σε μερικές από τις χώρες της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης;

Είναι καταρχήν απαραίτητο να κάνουμε μια διάκριση ανάμεσα στην Ευρώπη των Αψβούργων που γνώρισε για μια περίοδο κάποια πλουραλιστική κουλτούρα και στην Ευρώπη που, υπό το βάρος των οθωμανικών επιρροών, κυβερνήθηκε κατά κύριο λόγο με ένα συγκεντρωτικό σύστημα εξουσίας. Θα υπενθυμίσουμε επίσης ότι στο μεσοπόλεμο η Τσεχοσλοβακία συνδύασε εκβιομηχάνιση και κοινοβουλευτική δημοκρατία, αν και στράφηκε μαζί με τις υπόλοιπες χώρες της κεντρικής Ευρώπης προς έναν φασίζοντα αυταρχισμό. Οι Ανατολικοευρωπαίοι οφείλουν, όμως, να καταβάλουν μεγαλύτερη προσπάθεια από αυτή των χωρών του ευρωπαϊκού νότου και για έναν επιπλέον λόγο, που αφορά την οικοδόμηση της οικονομίας της αγοράς. Για παράδειγμα, ενώ στην Ισπανία ο φρανκισμός δεν είχε καταστρέψει την οικονομία της αγοράς, πράγμα που εξηγεί τη σχετική οικονομική ανάπτυξη

που παρατηρήθηκε στη δεκαετία πριν την πτώση της δικτατορίας, «το πρόβλημα της άλλης Ευρώπης είναι να ξαναδημιουργήσει την αγορά σε συνθήκες οικονομικής κατάρρευσης», σημειώνει ο Jacques Rupnik. Η δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος είναι προφανής: αν «μετά τον πόλεμο οι κομμουνιστές επεχείρησαν να οικοδομήσουν τον σοσιαλισμό σε χώρες που δεν διέθεταν προλεταριάτο, σήμερα πρόκειται για μια προσπάθεια ανασύστασης του καπιταλισμού σε κοινωνίες χωρίς αστική τάξη»⁸. Επιπλέον, ο καπιταλισμός αυτός, μη διαθέτοντας ιδιαίτερα επιχειρηματικά πλεονεκτήματα, δυσκολεύεται να βρει τα κεφάλαιά του.

Η ανάλυση της μετάβασης εντάσσεται λοιπόν στην πολύ γενικότερη προβληματική του πολιτικού και του οικονομικού εκσυγχρονισμού. Ο Kircheimer έδειξε ότι οι κοινωνικές δομές καθορίζουν την πρωταρχική πολιτική επιλογή από την οποία εξαρτάται η μετάβαση, αλλά και ο ριζικός ή σταδιακός χαρακτήρας της εξέλιξης της⁹. Το πεδίο αυτό αξίζει να ερευνηθεί. Κάποιοι άλλοι αναλυτές προτείνουν τη διάκριση ανάμεσα σε μετάβαση και παγίωση. Η πρώτη αναφέρεται στην εξαφάνιση του παλαιού και στην εμφύτευση του νέου καθεστώτος και η δεύτερη στο ριζωμά του στην κοινωνία των πολιτών και στην προιούσα νομιμοποίησή του. Εντούτοις, η διάκριση αυτή δημιουργεί σημαντικά προβλήματα.

Για παράδειγμα, ποιά χρονική στιγμή θα θεωρήσουμε ότι αποτελεί το σημείο εκκίνησης της μετάβασης; Πρέπει να φτάσουμε μέχρι την έκθεση του Χρουτσώφ και την αποσταλινοποίηση, ή αξίζει μάλλον να ξεκινήσουμε με τις σοβιετικές επεμβάσεις (1956: Βουδαπέστη, 1968: Πράγα, 1980: Βαρσοβία); Να συνυπολογίσουμε τα φαινόμενα που συνδέονται με τη «γκλάσνοστ» και την «περεστρόϊκα», ή να αρχίσουμε αποκλειστικά με «την άνοιξη των πολιτών του 1989»¹⁰; Είναι προφανές ότι υπάρχει δυσκολία για τη χρονολόγηση αυτής της διαδικασίας.

Οι ίδιες δυσκολίες προκύπτουν αν επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε τη στιγμή ολοκλήρωσης της μετάβασης και μετασχηματισμού της σε παγίωση. Μπορούμε βέβαια να επισημάνουμε κάποιες πιθανές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών, στηριζόμενοι κυρίως σε πολιτικά και οικονομικά δεδομένα, αλλά πρόκειται για εξίσου επισφαλή μέθοδο. Μετά την εξάλειψη της σύγκρουσης της Δύσης με την Ανατολή και την κατάρρευση των κρατικοποιημένων οικονομιών, η ανατολική Ευρώπη δεν παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά μιας ομάδας υπανάπτυκτων χωρών σε σύγκριση με τη Δύση. Ο μόνος πραγματικός άξονας ισχύος και πλούτου είναι στο εξής εκείνος που αντιπαραθέτει το Νότο και το Βορρά. Είναι

σαφές ότι η Ανατολή βρίσκεται πλέον στο Νότο, αν μας επιτρέπεται αυτό το λεκτικό παιχνίδι. Ακόμα και στους κόλπους των ίδιων των πρώην λαϊκών δημοκρατιών, εμφανίζεται μια νέα διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στα βιώσιμα καθεστώτα και σε εκείνα που πάσχουν από την «καταστροφή»¹¹. Έτσι, οι περισσότεροι ερευνητές συνηθίζουν να αντιπαραθέτουν μια «επικεφαλής ομάδα» που αποτελείται από την Ουγγαρία, την Πολωνία, την πρώην Τσεχοσλοβακία, τις βαλτικές χώρες και τη Ρωσία, σε μια άλλη ομάδα περισσότερο ευάλωτων χωρών, τόσο από οικονομική, όσο και από πολιτική άποψη. Στη δεύτερη αυτή ομάδα όπου ανήκουν η Ρουμανία, η Βουλγαρία, η πρώην Γιουγκοσλαβία, η Αλβανία και οι ασιατικές δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι οι πρώτες βρίσκονται στη φάση της παγίωσης και οι δεύτερες σε εκείνη της μετάβασης; Η απάντηση είναι βέβαια κάθε άλλο παρά προφανής.

Θα μπορούσαμε επίσης να επικαλεστούμε την παλαιά μέθοδο του Dankwart και να διακρίνουμε τρία στάδια: τη φάση των διεργασιών, τη φάση της ενεργοποίησης και τη φάση του εθισμού¹². Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, διαγράφεται κατ' αρχήν μια σύγκρουση κοινωνικών ομάδων η οποία, στη συνέχεια, γίνεται αποδεκτή από την ηγεσία με τη θεσμοθέτηση των βασικών δημοκρατικών διαδικασιών και, τέλος, υιοθετείται ο ανταγωνισμός ως κινητήρια δύναμη της δημοκρατικής ζωής με τον καθορισμό των κανόνων του παιχνιδιού. Ταυτόχρονα σταθεροποιείται μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ των πραγματικά δημοκρατικών δυνάμεων και των στοιχείων που εκλαμβάνουν τον ανταγωνισμό ως μέσο ξεκαθαρίσματος λογαριασμών.

Αν δεχθούμε ότι σήμερα η φάση των διεργασιών έχει παρέλθει, τα περισσότερα καθεστώτα της ανατολικής Ευρώπης φαίνεται να βρίσκονται στο μεταίχμιο της ενεργοποίησης και του εθισμού. Η Ουγγαρία, η Πολωνία και η πρώην Τσεχοσλοβακία είναι αναμφίβολα πιό κοντά στη φάση του εθισμού απ' όσο η Ρουμανία, η Αλβανία ή ακόμα και η Βουλγαρία, αλλά οι εκλογικές ταραχές των Πολωνών, των Τσέχων και των Σλοβάκων δείχνουν ότι η κατάσταση εκεί δεν φαίνεται να σταθεροποιείται. Η ιδέα της διάκρισης διαφόρων φάσεων μετάβασης, παρά το ενδιαφέρον που έχει, πάσχει από τη γραμμική αντίληψη που ενέχει, καθιστώντας αδύνατη την πρόβλεψη ή την εξήγηση των οπισθοδρομήσεων και των παλινδρομήσεων (βλ. π.χ. την επανεκλογή του Ιλιέσκου στη Ρουμανία, τις λαϊκιστικές παρεκκλίσεις της Αλληλεγγύης στην Πολωνία ή ακόμα τα εντεινόμενα φαινόμενα ξενοφοβίας στην πρώην ΛΔΓ). Δεν μπορούμε κατά τη γνώμη μας να

υποστηρίζουμε ότι υπάρχει σαφές πέρασμα από την ολοκληρωτική δικτατορία στην πλουραλιστική δημοκρατία. Το αντίθετο μάλιστα. Μεταβολές και συνέχειες αναμειγνύονται σε μια βαθιά σύγχυση. Οι υποστηρικτές του παλαιού καθεστώτος κάθε άλλο παρά έχουν εξαφανιστεί, καθώς συχνά «η αυριανή μέρα δεν μπορεί να υποσχεθεί τίποτε». Η έννοια της μετάβασης δεν προσφέρεται λοιπόν για να αποδοθεί η πραγματική κατάσταση στις χώρες του πρώην σοβιετικού συνασπισμού, γι' αυτό η χρήση της πρέπει να γίνεται με σύνεση και επιφυλάξεις, κατά μείζονα λόγο όταν συνδυάζει τον προσδιορισμό «δημοκρατική».

β. Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τη μετάβαση ως δημοκρατική;

Πολλές μεταβατικές καταστάσεις που χαρακτηρίζονται ως δημοκρατικές, απαιτούν μια ιδιαίτερα επισταμένη έρευνα, προκειμένου να διαπιστωθεί ο βαθμός ισχύος των νόμιμων κανόνων του παιχνιδιού που οργανώνουν τον ειρηνικό ανταγωνισμό μεταξύ των ομάδων για την κατάληψη και την άσκηση της εξουσίας. Η ανάγκη αυτή προκύπτει χαρακτηριστικά στην περίπτωση της Αλβανίας και της Ρουμανίας, αλλά αφορά επίσης, σε μικρότερο ίσως βαθμό, τη Βουλγαρία και την Πολωνία. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου η πορεία προς τον πλουραλισμό πραγματοποιείται με μέσα τα οποία δεν είναι αναγκαία πλουραλιστικά, όπως συνέβη για παράδειγμα στις περιπτώσεις της Βραζιλίας, της Ισπανίας ή της Χιλής. Οι νόμοι του Φράνκο (νόμος περί της διαδοχής του 1947, θεμελιακός νόμος τους 1967, νόμος της 23ης Ιουλίου 1969) και οι νόμοι του Πινοσέτ (Σύνταγμα που θέλησε ο στρατηγός και επικυρώθηκε με δημοψήφισμα από το 80% των ψηφισάντων), στήριξαν πραγματικά τη μετάβαση και επέτρεψαν τις διαπραγματεύσεις μεταξύ των αντιπάλων δυνάμεων χωρίς το ισχύον καθεστώς να ανατραπεί¹³.

Το ίδιο ισχύει σήμερα για τις διαδικασίες μετάβασης που παρατηρούνται στην Αφρική. Στην αρχή το Μπεζίν, μετά η Νιγηρία, η Γκαμπόν, το Μαλί, το Τογκό, το Κονγκό και το Ζαΐρ επινόησαν το σύστημα των «εθνικών συνδιασκέψεων» για να μπορούν διαπραγματεύονται την έξοδο από τον μονοκομματισμό και τον αυταρχισμό¹⁴. Μια προσεκτική μελέτη αυτών των συνδιασκέψεων δείχνει ότι πρόκειται για καλυμμένα πραξικοπήματα που επιτρέπουν όλων των ειδών τις λύσεις: παραίτηση από την εξουσία και συνδιαλλαγή αποδυναμωμένων ηγετών (όπως ο Moussa Traore

στο Μαλί), χειραγώγηση των αντιπάλων ελίτ και αυταρχική διατήρηση της εξουσίας (Γκαμπόν, Τογκό, Νιγηρία, κ.λπ.). Εδώ ο όρος «μετάβαση» δεν πρέπει να δημιουργεί ψευδαισθήσεις: οι προεδρικές εκλογές στο Καμερούν, στην Κένυα και τη Νιγηρία, ή οι βουλευτικές στο Τογκό, δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μια καρικατούρα εκλογών.

Στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη οργανώθηκαν συζητήσεις που έδωσαν την ευκαιρία στην εξουσία να διαπραγματευθεί με τους εκπροσώπους της κινητοποιημένης κοινωνίας και των αντιφρονούντων με διαφοροποιημένα αποτελέσματα: κάποιες από τις παλαιές ηγεσίες αναγκάστηκαν να παραιτηθούν μπροστά στη δημιουργία νέων θεσμών (βαλτικές χώρες, Πολωνία, ΛΔΓ, Τσεχοσλοβακία, κ.λπ.). Και στις περιπτώσεις αυτές δεν είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι οι εξελίξεις συνδέονται με διαδικασίες δημοκρατικού μετασχηματισμού, δεδομένου ότι τα όρια των ελεγχόμενων μεταρρυθμίσεων και της επανάστασης είναι συγκεκριμένα. Αναμφίβολα, η ανατολική Ευρώπη γνώρισε αυθεντικές λαϊκές επαναστάσεις, όπως της Βουδαπέστης το 1956, της Πράγας το 1968 και της Βαρσοβίας το 1980. Αλλά όλες δαμάστηκαν από τα εθνικά κομμουνιστικά κόμματα υπό την καθοδήγηση της Μόσχας με τον συνδυασμό μέτρων καταστολής και διευθετήσεων.

Στην Ουγγαρία, η εξουσία απάντησε στην εξέγερση της Βουδαπέστης με μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να απαλύνει τις ισχυρές αντικομμουνιστικές και αντιολοκληρωτικές διαθέσεις του λαού. Για να μειωθεί η ασκούμενη πίεση, ο Janos Kadar και το κομμουνιστικό κόμμα έκαναν υποχωρήσεις στον οικονομικό τομέα επιχειρώντας μεταρρυθμίσεις που οδήγησαν σε μια σχετική οικονομική ανάπτυξη, η οποία διατηρήθηκε και μάλιστα με κάποια βελτίωση, υπό τη διεύθυνση του Kis.

Στην Τσεχοσλοβακία, έχοντας ενισχυθεί από την ουγγρική εμπειρία, οι πρωταγωνιστές της Άνοιξης της Πράγας επιχείρησαν έναν σοσιαλισμό με «ανθρώπινο πρόσωπο», με σκοπό να τροποποιήσουν το ρόλο του κομμουνιστικού κόμματος χωρίς ταυτόχρονα να προκαλέσουν τη Μόσχα. Οδυνηρή ψευδαίσθηση που οδήγησε στην πτώση του Ντούπτσεκ. Τον διαδέχεται ο Χούζακ, παλαιό θύμα του σταλινισμού, ο οποίος ανατρέπει όλες τις μεταρρυθμίσεις ασκώντας επί είκοσι χρόνια μια διαρκή καταπίεση, χωρίς όμως να καταφέρει να έχει τα οικονομικά αποτελέσματα που θα μπορούσαν να μετριάσουν τη λαϊκή δυσaréσκεια.

Στην Πολωνία, τα γεγονότα του Γκντάνσκ ώθησαν την εργατική τάξη να εναντιωθεί σε μια υποτιθέμενη εργατική κυβέρνηση-

ση, αποδεικνύοντας ότι είναι δυνατόν μια μη βίαιη επανάσταση να επιτύχει και να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για να κυβερνήσει. Ο στρατηγός Γιαρουζέλσκι απάντησε με τον στρατιωτικό νόμο και κατόρθωσε να αποσταθεροποιήσει σχετικά την «Αλληλεγγύη», χωρίς όμως να επιτύχει την προώθηση μιας άλλης εναλλακτικής λύσης πέρα από το να διαπραγματευθεί μαζί της, αν και είχε εντωμεταξύ αποδυναμωθεί.

Μπροστά στις επαναστάσεις της κοινωνίας των πολιτών, τα κομμουνιστικά καθεστώτα δεν μπόρεσαν, λοιπόν, να απαντήσουν παρά με μεταρρυθμίσεις «εκ των άνω». Αντί να εγκαταλείψουν το μονοπώλιο του κόμματος, άφησαν κατά μέρος κάποιες από τις απωθητικές όψεις της ηγεμονίας τους, ώστε να διασφαλίσουν με τους καλύτερους δυνατούς όρους την επιβίωσή τους. Στη λογική αυτή, η τσεχοσλοβακική μεταρρύθμιση αποτέλεσε, λόγω της έκτασης και των φιλοδοξιών της, το ανώτατο στάδιο της δυνατής εξέλιξης του σοβιετικού μπλόκ (J. Rupnik). Σε ό,τι αφορά τις μεταρρυθμίσεις του προέδρου Γκορμπατσόφ στην ΕΣΣΔ, χωρίς να συνιστούν απάντηση σε κάποια αιτήματα της βάσης, απετέλεσαν μια σύλληψη που είχε αποκλειστικό σκοπό τη διάσωση ενός σκάφους που βυθιζόταν.

«Πολωνία: 10 χρόνια, Ουγγαρία: 10 μήνες, ΛΔΓ: 10 εβδομάδες, Τσεχοσλοβακία: 10 ημέρες, Ρουμανία: 10 ώρες». Σύμφωνα με τη θεωρία του ντόμινο, ο κόσμος της Ανατολής καταρρέει με έναν επιταχυνόμενο ρυθμό. Οι πολωνικές εκλογές φέρνουν στην εξουσία για πρώτη φορά έναν μη κομμουνιστή ηγέτη, ενώ στην Ουγγαρία το σιδηρούν παραπέτασμα αποδιαρθρώνεται και το κομμουνιστικό κόμμα σχεδόν αυτοκτονεί. Η μαζική έξοδος των πολιτών της ΛΔΓ προς την Ουγγαρία και την Τσεχοσλοβακία που είχαν ανοίξει τα σύνορά τους, σημαδεύει την αρχή του τέλους, ενώ στο Βερολίνο το τείχος γκρεμίζεται. Στην Πράγα, η «βελοϋδινη επανάσταση» φέρνει το ανώτατο αξίωμα τον ήρωα που συμβόλιζε το κίνημα των διαφωνούντων. Στη Σόφια, ο Ζίφκοφ τελικά αποσύρεται, ενώ η Τιμισοάρα και το Βουκουρέστι συγκλονίζονται από την πτώση των Τσαουσέσκου. Παντού το σοβιετικό μπλοκ παρουσιάζει ρωγμές, ενώ την ίδια στιγμή η αυτοκρατορία των σοβιετών διαλύεται. Παρόλα αυτά, οι κομμουνιστές δεν εξαφανίστηκαν και θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι η αναγγελλόμενη δημοκρατία υπήρξε το προϊόν της αυθόρμητης βούλησης μιας αναγεννημένης κοινωνίας των πολιτών. Στην πραγματικότητα, όλες αυτές οι χώρες προσανατολίστηκαν προς παράδοξα υβρίδια που συνέθεταν στοιχεία των παλαιών και των νέων καθεστώτων, των μεταρρυθμίσεων που εξασφάλιζαν τη συνέχεια και των επα-

ναστάσεων που εξέφραζαν τη βούληση της κοινωνίας των πολιτών. Στο συγκεκριμένο αυτό πεδίο είναι αρκετά δύσκολο να διακρίνει κανείς το μερίδιο που καταλαμβάνει το παλαιό και το νέο. Τι μπορεί να υποθέσει κανείς για ανθρώπους που μέχρι χθες ήταν ακόμα μέλη της νομενκλατούρας, όπως ο Γέλτσιν, ο Σεβάρνάντζε, ο Ιλιέσκου και Μλαντένοφ; Πώς μπορούμε να διακρίνουμε τους όψιμους δημοκράτες από τους χθεσινούς κομμουνιστές; Υπ' αυτή την έννοια δεν είναι τυχαίο το σύνθημα πολλών διανοουμένων της ανατολικής Ευρώπης: «εκδημοκρατισμός, όχι! δημοκρατία ναι!»¹⁵. Ο Timothy Garton-Ash, έχοντας κατά νου τις dictablandas και τις democraduras του «περιορισμένου πλουραλισμού»¹⁶, προβαίνει στη διάγνωση: «δημοκρατορίες και μεταρρυθμάσταση»¹⁷.

Δεν υπάρχουν λοιπόν στοιχεία που να βεβαιώνουν ότι τα γεγονότα στην ανατολική Ευρώπη μπορούν να αντιστοιχούν σε διαδικασίες μετάβασης στη δημοκρατία ή ότι αυτές οι αλλαγές έχουν κάποιο δημοκρατικό περιεχόμενο. Παρά την προσχώρηση πολλών δυνάμεων στο μύθο του κράτους δικαίου, τίποτε το ουσιαστικό δεν στηρίζει την προσδοκία δημιουργίας πλουραλιστικών-συνταγματικών δημοκρατιών. Εξάλλου, ενώ οι χώρες αυτές έχουν αποδοθεί στην επιδίωξη μιας φαντασικά ανυπέβλητης δυτικής δημοκρατίας, υπάρχει κίνδυνος απρόβλεπτων στρεβλώσεων των προσπαθειών τους. Αντί για δημοκρατία είναι πιθανόν να εμφανισθούν εκτρώματα. «Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα;», λέγαμε χθες. Ίσως σήμερα πρέπει να ξαναθέσουμε το ερώτημα με διαφορετικούς όρους: δημοκρατία η βαρβαρότητα; Αυτό είναι το πραγματικό διακύβευμα των σημερινών γεγονότων.

2. Κίνδυνοι εκτροπών: δημοκρατία ή βαρβαρότητα;

Οι εξελίξεις στη Ρουμανία, η δυναμική επιστροφή των πρώην κομμουνιστών στη Λιθουανία και τη Βουλγαρία, οι τελευταίοι σπασμοί της πρώην Γιουγκοσλαβίας αρκούν για να δώσουν το μέτρο των δυσχερειών που ανακύπτουν στο δρόμο προς τη δημοκρατία. Η θεσμοθέτηση του πλουραλισμού και η συνταγματική ρύθμισή του φαινόταν στην αρχή ως κάτι το προφανές. Με το χρόνο αναφύεται ένας διπλός κίνδυνος. Η δημοκρατία προκύπτει περισσότερο από τις συγκεκριμένες πρακτικές του κράτους δικαίου και λιγότερο από τα συνταγματικά μαγειρέματα, προκύπτει περισσότερο από την αληθινή «συνταγματική συγκρότηση» και

λιγότερο από τους ευσεβείς πόθους. Ανάμεσα στις δύο αυτές δυνατότητες, τα περιθώρια ελιγμών είναι περιορισμένα και υπάρχει κίνδυνος ενός ναυαγίου στο πέλαγος της βαρβαρότητας, των εθνικών εκκαθαρίσεων και της έκρηξης του μίσους μεταξύ ομάδων.

α. Ο δημοκρατικός ονειρισμός

Η δημοκρατία δεν είναι παρά μια απλή ελπίδα ή μπορεί να γίνει πραγματικότητα; Εκπρόσωποι της θεωρίας της ανάπτυξης όπως ο Samuel Huntington, ο Tatu Vanhannen και ο Charles Huma-na, εκτιμούν ότι για να ενισχυθούν οι δυνατότητες εξέλιξης ενός καθεστώτος σε δημοκρατικό, πρέπει να υπάρξουν κάποιες προαπαιτούμενες συνθήκες: οικονομική ανάπτυξη, ισχυροποίηση των μεσαίων τάξεων, συμμετοχική και αμφισβητησιακή πολιτική κουλτούρα¹⁸. Είναι τα στοιχεία αυτά ορατά στις παραπάνω χώρες;

Οι πλουραλιστικές δημοκρατίες φαίνεται πράγματι να συγκεντρώνουν πολλά πλεονεκτήματα: καταρχήν διαθέτουν μια σχετική οικονομική ανάπτυξη, ενδιάμεσα στρώματα και μικρή και μεσαία αστική τάξη που εξασφαλίζουν πολιτική σταθερότητα. Ως εταίροι-αντίπαλοι, τα στρώματα αυτά αντιπαρατίθενται διαμέσου των εκλογών στα πλαίσια ανταγωνιστικών συστημάτων, που επιτρέπουν τον πολιτικό συμβιβασμό, παρέχοντας ταυτόχρονα τη δυνατότητα της αμφισβήτησης στις εκλογές που ακολουθούν. Το σύστημα αυτό δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς μια «πολιτική κουλτούρα» θεμελιωμένη στην ανοχή και την επιείκεια, στην αρχή του πλειοψηφικού κανόνα και στην αναγνώριση της αντιπολίτευσης. Συνεπώς, οι οικονομικές, οι πολιτικές και οι πολιτισμικές προϋποθέσεις φαίνεται να συμβάλουν εξίσου στο όλο οικοδόμημα της δυτικής δημοκρατίας, πράγμα που δεν ισχύει στις περιπτώσεις των νέων καθεστώτων της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Εδώ, οικονομική ανάπτυξη, φιλελεύθερο θεσμικό πλαίσιο και δημοκρατική πολιτική κουλτούρα έχουν άλλους ρυθμούς. Όπως επεσήμανε ο Slobodan Milacic, «οι ρυθμοί αυτοί της μακράς πορείας του democratic building process μπορούν να αποβούν μοιραίοι για τη δημοκρατία»¹⁹.

1. Η οικονομική όψη

Η οικονομική φιλελευθεροποίηση φαίνεται να καθορίζει την απαραίτητη αναβάθμιση του πολιτικού το οποίο πάσχει, εντού-

τοια, από την ανυποληψία που κληροδότησε ο κομμουνισμός. Όμως, η οικονομική ανάπτυξη δεν εξαρτάται από τον ενθουσιασμό για τη δημοκρατία, τη στιγμή μάλιστα που οι δυσχέρειες για την οικοδόμηση της οικονομίας της αγοράς είναι τεράστιες.

Σε όλη την ανατολική Ευρώπη, η οικονομική καταστροφή γέννησε την απελπισμένη προσδοκία ότι η θεσμοθέτηση της δημοκρατίας θα οδηγούσε στην αφθονία που συμβόλιζε η γερμανική χίμαιρα. Έτσι εξηγείται και η έλξη για τους οικονομικούς μεταρρυθμιστές και τους μαθητευόμενους μάγους του νεο-φιλελευθερισμού. Όμως, το κοινωνικό κόστος του ρηγκανισμού και του θάτσερισμού έπρεπε να οδηγήσει στη σύνεση, πράγμα που δεν φαίνεται να έγινε. Ας μην μας εντυπωσιάζει λοιπόν η απελπισία των λαών από τις αγωγές που εφαρμόζονται απερίσκεπτα στις ανέτοιμες οικονομίες τους. Πώς να γίνουν, εξάλλου, οι αναγκαίες προσαρμογές, όταν ενισχύονται οι εθνικιστικοί παροξυσμοί, όταν οι μοναδικές αναφορές για ενεργοποίηση της αλληλεγγύης είναι η ταυτότητα και η θρησκεία και όταν οι λίγο-πολύ μεταμορφωμένοι πρώην κομμουνιστές προβάλλουν σημαντική αντίσταση στις αλλαγές;

Παρά το νέο φιλελεύθερο credo, η αγορά αδυνατεί λοιπόν να ενσωματώσει τους κανόνες της κοινωνίας των ιδιωτών, ενώ η ιδέα της ιδιωτικοποίησης μοιάζει εξωτική σε κοινωνίες που επί πολλές δεκαετίες δεν γνώρισαν την ατομική ιδιοκτησία. Πώς θα ήταν δυνατόν εξάλλου να γίνουν ιδιωτικοποιήσεις, όταν πρέπει να εφευρεθεί το ιδιωτικό και το εμπορικό δίκαιο και να δραστηριοποιηθούν τομείς της οικονομίας που απαιτούν συχνά συνταγματικές προσαρμογές; Αυτή η δήλωση πίστης στην αγορά είναι τόσο περισσότερο ανησυχητική, που οι τεχνικές γνώσεις εκείνων που αποφασίζουν είναι τουλάχιστον στοιχειώδεις, αν όχι υποθετικές. Τα στελέχη που διαθέτουν κάποια εμπειρία της φιλελεύθερης οικονομίας είναι ελάχιστα. Αν αυτό συμβαίνει ως ένα βαθμό στα υψηλότερα κλιμάκια, η μεγάλη πλειοψηφία των μεσαίων και κατώτερων στελεχών προέρχονται από μια σχεδιασμένη οικονομία και, συνεπώς, δεν διαθέτουν τις απαραίτητες γνώσεις που απαιτεί η νέα συγκυρία. Γίνεται έτσι κατανοητό γιατί πολλοί από εκείνους που βρίσκονται στα κέντρα των πολιτικών και των οικονομικών αποφάσεων, διστάζουν μπροστά στην ανάγκη να επιλέξουν ανάμεσα σε απλές βελτιώσεις και σε ριζικές αλλαγές πλεύσης. Συνεπώς, η οικονομία της αγοράς, αν και στην αρχή θεωρήθηκε ως το ιδανικό αντι-μοντέλο της διοικούμενης οικονομίας, αποδεικνύεται λιγότερο ελκυστική όταν έρχεται η στιγμή να εφαρμοσθεί στην πράξη, με αποτέλεσμα η οικοδόμησή της να

συνοδεύεται από σημαντικές δυσλειτουργίες: μαύρη αγορά, μαφία, νεοπλουτισμός, αυξανόμενη φτώχεια, ανεξέλεγκτος πληθωρισμός, «νομενκλατουριστές» που ξεπουλούν τον δημόσιο πλούτο και χρησιμοποιούν τα παλαιά δίκτυα της κομματικής διοίκησης για να μεταβληθούν από τη μια μέρα στην άλλη σε υπερφιλελεύθερους επιχειρηματίες. Όλα αυτά τα φαινόμενα επανενεργοποιούν το τόσο σύνηθες στον ολοκληρωτισμό σύνδρομο του φόβου. Τα άγνωστα κακά της φιλελευθεροποίησης φαίνονται χειρότερα από τα πραγματικά, πλην όμως γνωστά κακά του κομμουνισμού. Στις συνθήκες αυτές, η πολιτική δράση δεν έχει πολλά περιθώρια κανονικής ανάπτυξης.

2. Η πολιτική όψη

Η φιλελευθεροποίηση των κοινωνιών αυτών προχωρεί μάλλον με ρυθμούς ταχύτερους από τον εκδημοκρατισμό τους. Η ανατροπή των προηγούμενων ειδώλων, ο παραμερισμός των κενών συνθημάτων και η ανακάλυψη των παλαιών σημείων δεν απαιτήσαν ιδιαίτερη προσπάθεια. Η ιδεολογική απόρριψη του κομμουνισμού ήταν μια εύκολη υπόθεση, αλλά οι νοοτροπίες και οι συνήθειες του παρελθόντος έμειναν ζωντανές.

Έτσι εξηγείται πιθανόν η ανθεκτικότητα και η αναδίπλωση των πρώην κομμουνιστικών κομμάτων. Η δημοκρατία κατανοήθηκε κυρίως ως το αντι-μοντέλο, ως το άνοιγμα της φυλακής των λαών. Πέραν τούτου, η έννοια της δημοκρατίας παραμένει συγκεχυμένη. Αν η πολυαρχία προϋποθέτει την ανταγωνιστική πολλαπλότητα, η εφαρμογή της από τα νέα καθεστώτα προσκρούει σε ανυπέβλητες παρανοήσεις. Η έννοια του πολιτικού κόμματος είναι διαστρεβλωμένη, εφόσον για πολλούς σημαίνει κυρίως το μοναδικό, δηλαδή ουσιαστικά το κομμουνιστικό κόμμα. Άλλοι, αντίθετα, πιστεύουν ότι η ελευθερία οδηγεί στην κοινωνική αναρχία και σε έναν ακατανόητο πολυκομματισμό. Η παρουσία ετερόκλητων ή και προσωποπαγών μορφωμάτων, όπως είναι τα εθνικιστικά, τα πελατειακά, τα τοπικιστικά ή ακόμα και τα γραφικά κομματικά σχήματα, καθιστούν δύσκολη κάθε σύγκριση με τα δυτικά πολιτικά συστήματα.

Χωρίς δυνατότητα εναλλακτικής ηγεσίας και χωρίς την κοινωνική και πολιτική σταθερότητα που προσφέρει η ύπαρξη μεσαίων στρωμάτων, τα νέα καθεστώτα πάσχουν από τον υπερκορεσμό του προσωπικού της πρώην νομενκλατούρας και της αστυνομίας. Παρά το κύρος που απέκτησαν ως διαφωνούντες, πολλοί διανοούμενοι που ανέλαβαν την εξουσία αποδείχτηκαν σύντομα

ανεπαρκείς και αναποτελεσματικοί. Μπροστά στις παγίδες της καθημερινής διαχείρισης, αυτοί οι φιλόσοφοι, δραματουργοί και καθηγητές –συμβολικές μορφές της αντίστασης στον ολοκληρωτισμό– αποδεικνύονται ανίκανοι ως «πολιτικάντηδες», με αποτέλεσμα να αμφισβητούνται ή και να ανακαλούνται (για παράδειγμα, ο Havel). Άλλοι, όπως ο Lech Walesa ή ο Ion Iliescu, κόβουν τους δεσμούς με τους πρώην συνεργάτες τους και στρέφονται σε λαϊκιστικές πρακτικές. Όσον αφορά τα μεσαία και ανώτερα στελέχη που διαπαιδαγωγήθηκαν στο κομμουνιστικό καθεστώς, δεν ήταν δυνατόν ή δεν υπήρχε η βούληση να εκδιωχθούν από τις θέσεις τους. Από ποιούς λοιπόν θα θεσπισθούν οι κανόνες της «συγκρατημένης αντιπαράθεσης» μεταξύ «εταίρων-αντιπάλων» όπως ασκείται στις πλουραλιστικές συνταγματικές δημοκρατίες; Πώς είναι δυνατή η διαπραγμάτευση και οι συμβιβασμοί σε χώρες όπου ο χθεσινός δογματισμός παραχώρησε τη θέση του σε έναν πρωτόγονο αντικομμουνισμό; Ένα πρώην μέλος της νομενκλατούρας που έχει αποφασιστικές αρμοδιότητες και διαλέγεται με έναν πρώην διαφωνούντα, είναι ένας μεταλλαγμένος δημοκράτης που διαπραγματεύεται με μια νομιμοποιημένη αντιπολίτευση ή ένας Μακιαβέλι που «καλοπιάνει» τους χθεσινούς εχθρούς του για να ασκήσει τον αυταρχισμό του καλύτερα την επομένη; Η απάντηση είναι προφανής και εξηγεί την ιδεολογική σύγχυση ενός πολιτικού λόγου που μοναδική του λειτουργία είναι να καλύπτει τις στρατηγικές υστεροβουλίες.

3. Η πολιτισμική όψη

Οι κοινές πολιτισμικές καταβολές και η παλαιά εμπειρία της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας αποτελούν, αναμφίβολα, θετικά στοιχεία στην παρούσα διαδικασία της πολιτικής οικοδόμησης²⁰. Εντούτοις, παντού εκδηλώνονται τάσεις επιστροφής στον ιδεολογικό μονισμό. Ο αντικομμουνισμός έχει συχνά ισχύ δημοκρατικού αποδεικτικού, το οποίο χρησιμοποιούν πολλοί πρώην κομμουνιστές προκειμένου να νομιμοποιήσουν τη θέση τους. Η ανάγκη κατασκευής αποδιοπομπαίου τράγου και το πνεύμα εκδίκησης, οδηγούν σε μια διαβολοποίηση του αντιπάλου, που δεν συμβιβάζεται με τα δημοκρατικά ήθη (όπως π.χ. η αντιμετώπιση του Zviad Gamsakhourdia από τους αντιπάλους του λίγο πριν εκδιωχθεί από τον μεταλλαχθέντα M. Chevernadze).

Οι μονισμοί αυτοί συναντώνται επίσης στις πολιτικές επιλογές. Η πτώση των παλαιών καθεστώτων ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα των μεγάλων ανατρεπτικών συμπαρατάξεων, όπως η

«Αλληλεγγύη», το «Πατριωτικό forum» και το «Μέτωπο εθνικής σωτηρίας». Με την απελευθέρωση, οι εκλογικές διαδικασίες δεν απέκτησαν ουσιαστικό περιεχόμενο και μοιάζουν περισσότερο με εκ των υστέρων επικυρώσεις, παρά με ελεύθερες επιλογές. Οι αποτελεσματικότερες υποψηφιότητες είναι συνήθως εκείνες του ενός υποψηφίου, ενώ οι δημοφιλείς ηγέτες γνωρίζουν σύντομα την αποδοκιμασία «του δρόμου» (Havel, Jelenc, κ.λπ.).

Ο φόβος, ως βασικό στοιχείο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής του προηγούμενου καθεστώτος, συνεχίζει να καθορίζει την τύχη του μπολιάσματος των δημοκρατικών θεσμών. Στις σημερινές συνθήκες παρουσιάζεται μάλιστα με πολλαπλά πρόσωπα: φόβοι λαϊκοί, φόβοι εθνικοί και εθνοτικοί, φόβος της αλλαγής ή της επιστροφής της ράβδου, φόβοι κυβερνητικοί απέναντι στον καπιταλιστικό κόσμο, φόβοι των όψιμων επενδυτών σε μια αθέβαιη και σαστισμένη αγορά. Πανταχού παρών, ο φόβος οδηγεί ακόμα και στην αυτολογοκρισία και την αυτοκαταγγελία. Η κατάχρηση της ελευθερίας και ο πολλαπλασιασμός μιας αληθινής δημοκρατικής αντιπολίτευσης, δημιουργεί ένα κλίμα έντονης αβεβαιότητας και φόβους μιας γενικευμένης «λιθανοποίησης». Υπ' αυτές τις συνθήκες, είναι φυσικό πολλοί να αναπολούν τις παλαιές μορφές αλληλεγγύης, γεγονός που εξηγεί την εκλογική ενίσχυση των σχημάτων που επικαλούνται το παρελθόν. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η εισαγωγή του κράτους δικαίου και η υιοθέτηση των δυτικών συνταγματικών θεσμών, μπορούν να αναπληρώσουν την απουσία μιας δημοκρατικής κουλτούρας ή αν, αντίθετα, υπάρχει κίνδυνος να οδηγήσουν στην πλήρη αποδιάρθρωση του κοινωνικού ιστού.

6. Τα συνταγματικά μαγειρέματα

Η ανατολική Ευρώπη είναι ένα τεράστιο συνταγματικό εργοτάξιο. Σε αντίθεση με την ευκολία με την οποία καταργήθηκαν τα παλαιά σύμβολα, οι σημαίες και τα αγάλματα, η αλλαγή των νοοτροπιών αποδεικνύεται πραγματικά δύσκολη. Η παντελής απουσία δημοκρατικής κουλτούρας από τις κοινωνικές πρακτικές, ελαχιστοποιεί το ενδεχόμενο εκμάθησης και θεσμοποίησης του ειρηνικού ανταγωνισμού μέσω των δημοκρατικών κανόνων δικαίου. Αυτή είναι η σημαντικότερη αιτία της παθολογίας που διακρίνει τη σχέση των ανατολικών χωρών με το κράτος δικαίου. Ωστόσο, οι ελίτ των χωρών αυτών επωφελούνται από τη σύγχυση μεταξύ του κράτους δικαίου και της σοσιαλιστικής εκδοχής του,

ελπίζοντας να μετασχηματίσουν τον σοσιαλισμό χωρίς να απωλέσουν την εξουσία.

Ασφαλώς, η δημιουργία του κράτους δικαίου δεν είναι καθόλου αυτονόητη. Η πραγματοποίησή του προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κράτους και ενός δικαίου, πράγμα που δεν συμβαίνει. Στα περισσότερα από αυτά τα καθεστώτα, το κράτος υποβαθμίστηκε για δογματικούς λόγους (ήταν απλός ιμάντας μεταβίβασης ανάμεσα στο Πολιτικό Γραφείο και την κοινωνία) και πρακτικά ταυτίστηκε με το μοναδικό κόμμα. Πέρα από την καταλυτική επίδραση που είχε στις συνειδήσεις η καταδίκη του κομματικού κράτους, η αποκομμουνιστικοποίηση και η αμφισβήτησή του από τις εθνότητες, οδήγησε σε μια γενικότερη απόρριψη του κράτους. Όσον αφορά το δίκαιο, τα σημάδια της υποβάθμισής του από το προηγούμενο καθεστώς είναι εμφανή. Το κανονιστικό σύστημα δεν λειτούργησε, βέβαια, ως οχυρό των ελευθεριών και ως μέσο ρύθμισης των εξουσιών, αλλά ως ένα απλό όργανο στην υπηρεσία του κράτους-κόμματος. Αν και στην εποχή του Brezniev και του Gorbachov υπήρξε κάποια ελαστικότητα στην ερμηνεία των αρχικών ιδεοκρατικών δογμάτων και της σοσιαλιστικής νομιμότητας, το δίκαιο παρέμεινε πολύ διαφορετικό από εκείνο των δυτικών δημοκρατιών.

Κάθε μεταβατική εποχή χαρακτηρίζεται, μεταξύ άλλων, από αναρχία και σύγχυση. Η επιτακτική ανάγκη για προσαρμογές αποτελεί συχνά πρόσχημα για να δικαιολογηθούν οι στρεβλώσεις των στοιχειωδών κανόνων της νομιμότητας. «Οικοδομούμε το κράτος δικαίου με έναν επαναστατικό τρόπο. Όταν οι προσπάθειες επικεντρώνονται στο δίκαιο, τότε η προσαρμογή γίνεται δύσκολη, ενώ μερικές φορές το πνεύμα της αλλαγής οδηγεί σε αδιαφορία για το δίκαιο. Δυστυχώς δεν μπορούμε να κάνουμε διαφορετικά», λέει ο V. Havel. Όταν ο Lech Walesa καταγγέλλεται ότι παραβιάζει εσκεμμένα κάποιους νόμους, αρκείται να υποστηρίξει ότι είναι «σε αχρηστία και στερούνται νομιμοποίησης». Έτσι, μεταξύ νέων και παλαιών νόμων αναπτύσσεται ένας ιδιότυπος «πόλεμος των νόμων» με συνέπεια οι δικαιοκές καταστάσεις να γίνονται περίπλοκες και συγχεχυμένες. Για παράδειγμα, η αλλαγή των σχετικών με την κοινωνική ιδιοκτησία νόμων απαίτησε μερικές φορές την εθνικοποίηση κάποιων τομέων για να γίνει στη συνέχεια δυνατή η ιδιωτικοποίησή τους.

Οι δυσκολίες αυτές συναντώνται ιδιαίτερα στον τομέα του συνταγματικού δικαίου όπου, συχνά, οι νέες ηγεσίες δεν διαθέτουν την κατάλληλη κατάρτιση. Ο ένας είναι διανοούμενος (Havel), ο άλλος γιατρός (Berisha), ενώ ο Walesa αυτοεγκωμιάζεται

επειδή δεν βασάνισε το μυαλό του με τα βιβλία. Είναι λοιπόν καταννητό γιατί ο Havel εκφράζεται με τα εξής λόγια: «Δεν καταλαβαίνω γιατί το Κοινοβούλιο δεν συνέρχεται σε μόνιμη βάση ώστε να ολοκληρώσει ταχύτερα το νομοθετικό του έργο. Λέγεται ότι η αιτία είναι το ότι οι βουλευτές εργάζονται. Θα μπορούσαμε να συνεισφέρουμε όλοι, ώστε να τους δώσουμε τη δυνατότητα να ασκήσουν ευπρεπώς το λειτούργημά τους»²¹. Υπάρχουν επίσης και κραυγαλέα παραδείγματα όπως η περίπτωση (1991) του προέδρου της επιτροπής ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων της ΕΣΣΔ, ο οποίος αναγκάζεται να υπενθυμίσει στις αρχές του Τατζικιστάν, ότι η επιβολή της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης σε περιπτώσεις που δεν προβλέπονται από τον νόμο και για λόγους που σχετίζονται αποκλειστικά με την πολιτική δραστηριότητα, είναι αντισυνταγματική και αντίθετη με τις διεθνείς συμβάσεις, ότι δεν είναι επιτρεπτή η υιοθέτηση και κατάργηση νόμων σε ανάλογες περιστάσεις και ότι η απόφαση εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας με ανάταση της χειρός και όχι με μυστική ψηφοφορία είναι αντίθετη με το άρθρο 10 του Συντάγματος της Δημοκρατίας αυτής! Επίσης, είναι αποκαλυπτικό το γεγονός ότι στις αρχές του 1992 ο M. Hasmbulatov, οπαδός της θεσμοθέτησης του προεδρικού καθεστώτος στη Ρωσία, δεν μπορεί να κατανοήσει την έννοια της διάκρισης των εξουσιών²²! Κάποιοι δυτικοί ειδικοί έμειναν έκπληκτοι όταν χρειάστηκε να εξηγήσουν στους Ρώσους συνομιλητές τους, ότι ένα συνταγματικό δικαστήριο δεν μπορούσε να έχει τη δυνατότητα της νομοθετικής πρωτοβουλίας, διότι υπήρχε κίνδυνος να συγκεντρώσει ταυτόχρονα τις ιδιότητες του κριτή και του διαδίκου²³.

Οι αδυναμίες αυτές έχουν σημαντική επίδραση στην επεξεργασία των νέων συνταγμάτων, τα οποία είναι φτιαγμένα από κομμάτια και κουρέλια, όπως τα ρούχα του αρλεκίνου. Πράγματι, σε πολλές περιπτώσεις οι συντάκτες τους επιδιώκουν να διασφαλίσουν τις εθνικές παραδόσεις και έθιμα, υιοθετώντας ταυτόχρονα ξένες συνταγματικές ρυθμίσεις με τη βοήθεια δυτικών. Το γεγονός αυτό προσδίδει στη συνταγματική κατασκευή έναν αρκετά ετερόκλητο χαρακτήρα, ο οποίος την καθιστά ανεφάρμοστη, ή ακόμα και επικίνδυνη, κυρίως όταν οι ειδικοί σύμβουλοι ανταγωνίζονται για την επιβολή των συνταγματικών χαρακτηριστικών των χωρών από τις οποίες προέρχονται.

Πολλοί από τους «συνταγματικούς οδοιπόρους»²⁴ επισημαίνουν ακόμα, ότι οι προσκαλούσες χώρες δεν είναι έτοιμες να κατανοήσουν τις προτάσεις τους. Τα σχετικά με τις συνταγματικές τεχνικές επιχειρήματα, είναι αδύναμα μπροστά στις προσωπικές

προτιμήσεις των παραγγελιοδοτών και στα συμφέροντα που πρέπει με κάθε τρόπο να ικανοποιηθούν. Η παρακάτω σκέψη ενός ειδικού είναι αποκαλυπτική: «Στη Ρωσία προβάλαμε όλα τα αρνητικά για το αμερικανικό προεδρικό καθεστώς επιχειρήματα. Οι συνομιλητές μας, αφού μας άκουσαν με προσοχή, μας δήλωσαν ότι καταλάβαιναν πολύ καλά αυτό που τους λέγαμε, ότι μας ευχαριστούσαν για την ειλικρίνειά μας, αλλά είχαν ήδη κάνει την επιλογή τους, η οποία στηριζόταν σε πολιτικά κριτήρια».

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε ιδιάζουσες συνταγματικές συνθέσεις. Η επιλογή του κοινοβουλευτισμού στην Τσεχοσλοβακία και την Ουγγαρία και ενός καθεστώτος αλά γαλλικά με ισχυρή την προεδρική συνισταμένη στη Βουλγαρία, την Πολωνία και τη Ρουμανία, δεν αντιστοιχεί σε κάποια φιλοσοφική παράδοση ή σε ιστορικές επιρροές, αλλά συναρτάται με συγκεκριμένα προβλήματα κατανομής ή ελέγχου της εξουσίας από τους πρώην κομμουνιστές ή τους πρώην αντικαθεστωτικούς²⁵. Μερικές φορές οι εκλογές εκλαμβάνονται από τους κομμουνιστές ως μέσον διατήρησης της εξουσίας και, αντίστροφα, η κοινοβουλευτική λογική δημιουργεί την ελπίδα ανατροπής του παλαιού κομματικού μονοπωλίου προς όφελος των νέων δυνάμεων που αντιπροσωπεύονται στο Κοινοβούλιο. Επιπλέον, η διάλυση των συμμαχιών που είχαν διαμορφωθεί προκειμένου να υπηρετήσουν αρχικές προσδοκίες, όπως για παράδειγμα ο κατακερματισμός του πολωνικού Κοινοβουλίου οδηγεί σε έναν πολυκομματισμό που ελαχιστοποιεί τις δυνατότητες σχηματισμού σταθερής κυβέρνησης.

Η ίδια σύγχυση συναντάται επίσης κατά την επιλογή ενός εκλογικού συστήματος²⁶. Έχοντας υποφέρει από τον μονοκομματισμό, οι πολίτες των χωρών της ανατολικής Ευρώπης αρνούνται τη συμμετοχή τους σε κόμματα, συνεταιρισμούς και συνδικάτα, που θα μπορούσαν να φέρουν στη μνήμη τους την παλαιά υποχρεωτική ένταξή τους στις ελεγχόμενες από το κόμμα οργανώσεις, πράγμα που εξηγεί ως ένα βαθμό και την πανσπερμία των κομμάτων στις χώρες αυτές. Για να ασκήσουν αποτελεσματικές οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές, οι κυβερνήσεις έχουν ανάγκη σταθερότητας και, παρόλα αυτά, είναι αναγκασμένες να συνεργασθούν με αδύναμα, κατακερματισμένα και εφήμερα κοινοβούλια. Συναντώντας τεράστιες δυσκολίες να κυβερνήσουν ελλείψει μιας συμπαγούς κοινοβουλευτικής υποστήριξης, οι κυβερνήσεις οδηγούνται σε αντικοινοβουλευτικές πρακτικές, ενισχύοντας ταυτόχρονα τον ρόλο του «ισχυρού άνδρα» και ευνοώντας την προσωποποίηση της εξουσίας. Η υιοθέτηση αναλο-

γικού εκλογικού συστήματος με λίστα από χώρες όπως η Πολωνία και η Ουγγαρία, προκάλεσε σοβαρές πολιτικές διασπάσεις (29 κόμματα στο πολωνικό κοινοβούλιο), παρά τον καθορισμό ποσοστού για την είσοδο στα κοινοβούλια τους. Άλλες χώρες, όπως η Αλβανία, επέλεξαν μικτά συστήματα (πλειοψηφικό-αναλογικό με δύο γύρους) τα οποία μειώνουν τις δυνατότητες πολυδιασπάσεων, χωρίς όμως να εξασφαλίζουν μια σταθερή πλειοψηφία που είναι αναγκαία για την προσπάθεια ανοικοδόμησης των κοινωνιών αυτών.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η κατάσταση των καθεστώτων της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης φαίνεται ιδιαίτερα πολύπλοκη. Για να εξέλθουν από τον μονοκομματισμό και τις αποσυνθετικές συνέπειες της «καταστροφικά», οφείλουν να εφεύρουν τον τρόπο και τα μέσα για την αποτελεσματική ανοικοδόμηση των κοινωνιών τους. Εντούτοις, η υπέρβαση του μονοκομματισμού οδήγησε σε μια διασπορά των πολιτικών δυνάμεων, τη στιγμή που οι αναγκαιότητες της οικοδόμησης επιβάλλουν την ενότητα και τη συνοχή. Εξαιτίας αυτής της αδυναμίας, είναι πιθανόν οι εξελίξεις να προκαλέσουν την επιθυμία μιας επιστροφής προς το παλαιό καθεστώς και να ενισχύσουν τις τάσεις για προσωποπαγή εξουσία, γεγονός που καθιστά προβληματική την προοπτική για σταθεροποίηση της δημοκρατίας.

Σημειώσεις

1. Francis Fukuyama, *La fin de l'histoire et le dernier homme*, Paris, Flammarion, 1992.
2. Georges Vedel, «Υπάρχουν δύο συλλήψεις της δημοκρατίας», στο *Pages de doctrine*, Paris, LGDJ, 1980, τ. 1, σελ. 191 κ.ε.
3. Raymond Aron, *Démocratie et totalitarisme*, Paris, Gallimard, «Idées», 1965.
4. Richard Merritt, «On the Formation of Systems», στο *International Political Science Review*, τ. 1, 1980, σελ. 13-22.
5. Samuel Huntington, *Political Order in Changing Society*, New Haven, Yale University Press, 1968, Gianfranco Pasquino, «L'instaurazione di regimi democratici in Grecia e Portogallo», στο *Il Mulino*, Μάρτιος-Απρίλης 1975, σελ. 218 κ.ά.
6. Carlos Huneeus, «La transición a la democracia en España: dimensiones de una política consociacional», στο J. Santamaría, εκδ. *Transición a la democracia en el Sur de Europa y América latina*, Madrid, Centro de investigaciones sociológicas, 1982.
7. Robert Dahl, *Modern Political Analysis*, Englewood Cliff, New Jersey, Pren-

tice Hall, 1983, Robert Dalh, *Polyarchy, Participation and Opposition*, New Haven, Yale University Press, 1971.

8. Jacques Rupnik, *L'autre Europe: crise et fin du communisme*, Paris, Odile Jacob, 1990.

9. Otto Kirchheimer, «Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs», στο *American Political Science Review* (1965), σελ. 964-974.

10. Timothy Garton-Ash, «Revolution the Springtime of Two Nations», *The New York Review of Books*, 17 Αυγούστου 1989.

11. Etienne Balibar, *Les frontières de la démocratie*, Paris, La Découverte, 1992.

12. Dankwart Rustow, «Transitions to Democracy: towards a dynamic model», στο *Comparative Politics*, Απρίλιος, 1970, σελ. 347 κ.ε.

13. Pierre Letamendia, *Transitions démocratiques et changement constitutionnel en Amérique latine*, μαθήματα της διεθνούς Ακαδημίας συνταγματικού δικαίου, Τύνιδα, 1991. ανάλ. Του ιδίου, *La transition démocratique: une comparaison des cas chiliens et espagnols. Mélanges offerts au doyen Jean-Marie Auby*, Bordeaux, 1992.

14. Daniel Bourmaud, Patrick Quantin, *Sur mesure et prêt à porter: les conférences nationales en Afrique noire*, 4ο Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας πολιτικής επιστήμης, Paris, 23-26 Σεπτεμβρίου 1992.

15. Marie Mendras, «Démocratisation, non! Démocratie oui! Réflexions en URSS sur l'état de droit», στο *La Vie intellectuelle*, Paris, Fondation Sain-Simon, Juillet, 1989.

16. Juan Linz, «An Authoritarian Regime: Spain», στο E. Allardt, Y. Littunen, εκδ. *Cleavages, Ideologies and Party Systems*, Helsinki, The Academic Bookstore, 1964, σελ. 291-341.

17. Pierre Gremion, Pierre Hassner, *Vents d'est: vers l'Europe des Etats de droit?*, Paris, PUF, 1990.

18. Samuel Huntington, *Political Order in Changing Society*, New Haven, Yale University Press, 1968, Charles Humana, *The World Guide to Human Rights*, New York, Facts on File, 1985. Tatu Vanhannen, *The Process of Democratization: a comparative study of 147 States, 1980-1988*, London, Grane Russack, 1991.

19. Slobodan Milacic, *La démocratie constitutionnelle à l'Est: essai sur la transition démocratique*, Bordeaux, Librairie Mouton, 1992.

20. Christiane Gouaud, «Recherches sur le phénomène de transition démocratique», *Revue du droit public et de la science politique*, τ. 1, Paris, LGDJ, 1991, σελ. 81 κ.ε., Της ίδιας, «Europe de l'Est et libération de peuples», *Revue du droit et de la science politique*, τ. 2, Paris, LGDJ, 1992, σελ. 318 κ. ε.

21. Λόγος στη Vieille-Ville, 2 Μαΐου 1990.

22. Patrice Gelard, Chronique «Droit constitutionnel étranger», στο *Revue française de droit constitutionnel*, κυρίως τ. 5, 6, 7, 8 (1991), 9 και 10 (1992).

23. Renaud Dorandeu, *Les pèlerins constitutionnels, Eléments pour une sociologie des influences juridiques*, 4ο Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας πολιτικής επιστήμης, Paris, 23-26 Σεπτεμβρίου 1992.

24. Olivier Duhamel, στο *Belvédère*, τ. 2, Ιούνιος-Ιούλιος 1991.

25. Catherine Castano, *La construction de l'institution présidentielle dans les*

pays de l'Est (Bulgarie, Hongrie, Pologne, Roumanie, Tchécoslovaquie), 4ο Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας πολιτικής επιστήμης, Paris, 23-26 Σεπτεμβρίου 1992.

26. Bernard Owen, *Les modes de scrutin de l'Europe du Centre et de l'Est*, 4ο Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας πολιτικής επιστήμης, Paris, 23-26 Σεπτεμβρίου 1992.

Μετάφραση: Στάθης Μπάλιας

